

В. В. ГОРДІЄНКО (Київ)

Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні

Взаємовідносини між нацистським режимом і українським православ'ям, які склалися в період другої світової війни, визначалися рядом факторів. Серед них виділимо такі: по-перше, загарбницькі воєнно-політичні плани Гітлера та його кліки; по-друге, економічні інтереси фашистів в окупованій Україні; по-третє, ідеологічні засади "третього рейху". Складно визначити, який з цих факторів був головним. Але, переплітаючись і взаємодіючи, вони істотно впливали на відносини між окупаційним режимом та українською православною церквою.

Гітлер та його поплічники, розпочинаючи другу світову війну, насамперед розраховували на могутність своїх збройних сил. Водночас у боротьбі з противником вони не гребували й іншими засобами, подекуди намагаючись використовувати навіть церкву — такий, здавалося б, невоєвничий суспільний інститут. Зокрема, це мало місце в Україні, Білорусії та інших окупованих регіонах Радянського Союзу. Крім того, фашисти планували використати українське православ'я у власних політичних цілях на українських теренах окупованої Польщі.

Захопивши радянську Україну, вони дозволили відродити православну церкву, яка протягом 20 років правління комуністичного режиму зазнала надзвичайно тяжких втрат. Надаючи їй певні можливості для існування, загарбники вважали (і на перших порах небезпідставно), що це сприятиме зменшенню опозиційних настроїв українців щодо окупантів. Генерали вермахту були заінтересовані в тому, щоб їхній тил був спокійний, і для цього ладні були йти на деякі поступки місцевому населенню в сфері релігійного життя.

Україна, за планами нацистських провідників, мала стати "житницею третього рейху". Фашисти розраховували, що православна церква допоможе їм вивозити з України продовольство, культурні цінності та робочу силу. Вони сподівалися, що духовенство буде переконувати своїх вірних у правильності такої політики окупантів.

Поряд з іншими, істотними були також ідеологічні мотиви у ставленні гітлерівців до українського православ'я. Захопивши владу в Німеччині, фашисти за короткий час встановили тоталітарний політичний режим, характерною особливістю якого був всеохоплюючий контроль держави над суспільним життям. Фашисти виробили власну ідеологію, яка швидко при допомозі держави стала опановувати духовне життя німецького народу. Але перешкоджали цьому "...моральні засади німецького народу і церква"¹. Тому вже в перші роки свого правління фашисти розпочали обережний, але неухильний наступ на християнську релігію і церкву.

На Нюрнберзькому процесі зазначалося, що фашисти, плануючи побудувати "новий порядок", поставили за мету викоринити загальнолюдські цінності, християнську мораль з духовного життя німців. Християнство вони вирішили замінити "неоязичництвом". З допомогою останнього нацисти намагалися виховати "новітнього варвара", який відкидає християнську мораль і вступає в нову систему духовних координат — по той бік загальнолюдських понять Добра і Зла.

До 1939 р. фашисти мали справу в основному з католицькою та протестантською церквами в самій Німеччині. З початком другої світової війни нацистський режим стикається з християнськими церквами — католицькою та православною на загарбаних землях слов'янських народів. Ставлення нацистів до цих церков відрізнялося від ставлення до

християнства в Німеччині Вони вважали слов'ян-православних і католиків народами "другого сорту", майбутніми рабами "третього рейху". Цим народам, завдання яких полягає в тому, щоб цілковито покоритися завойовнику, властива, навіть потрібна християнська релігія — релігія смирення, добра, милосердя, любові до ближнього. Неоязичництво ж націонал-соціалізму, культ крові, войовничого духу відповідає лише внутрішньому світу істинних арійців — німців. Саме звідси й бере початки ідеологічна мотивація ставлення німецьких фашистів до українського православ'я.

Гітлер цинічно заявляв: "Польські священники отримуватимуть від нас їжу, за це вони будуть спрямовувати своїх овечок по божому для нас шляху. Коли ж знайдеться священник, який діятиме інакше, то розмова з ним буде короткою. Завдання священника полягає в тому, щоб тримати поляків спокійними, дурненькими, тупими..."² За вказівками фюрера управління расової політики "третього рейху" в 1940 р. підготувало документ "Про поводження з особами ненімецької національності на Сході", в якому містилася вимога розповсюджувати "вчення про те, що підкорення німцям, чесність, старанність і послух є божою заповіддю"³. Таким чином, фашисти не вважали за необхідне забороняти католицьку церкву в Польщі, згодом — православну в окупованій Україні.

Польські католики одразу ставилися до німців як до окупантів, ворогів. У ставленні ж української православної церкви до нацистського режиму простежуються два етапи: перший — етап надій і сподівань, другий — етап розчарування і опозиції. Українська меншина, яку тривалий час утискала Польська держава, спочатку прихильно поставилася до окупантів. У багатьох українців існували невизначні надії, вміло підтримувані нацистською пропагандою, на поліпшення своєї долі, культурні, релігійні та політичні (аж до створення незалежної держави) поступки з боку нового режиму. Такі ілюзії виникали внаслідок певних розбіжностей у поглядах на майбутнє окупованих східних територій, які існували серед вищого нацистського керівництва.

Перші контакти українського православ'я з нацистським режимом мали місце відразу після розгрому Польщі. Ставлення автокефальної православної церкви Польщі, 70 % вірних якої були українцями, до нових правителів значною мірою залежало від вищеозначених ілюзій. Крім того, напередодні другої світової війни польський уряд здійснив "полонізацію" автокефальної православної церкви, що набула досить брутальних форм і загрожувала ліквідацією її самобутності. Саме тому духовенство автокефальної церкви брало участь в урочистих зустрічах німецьких військ. Про нових завойовників тоді було ще мало відомо — далеко попереду були газові камери, табори смерті, геноцид євреїв тощо.

Своєрідною подякою "визволителям" виглядала акція, організована деякими ієрархами автокефальної церкви під впливом політиків з Українського Центрального Комітету, по збиранню металобрухту на потреби німецької армії. В українській пресі Польщі вказувалося, що на 29 липня 1940 р. для виконання завдання з сільських церков Лемківщини було знято 40 дзвонів. А 6 червня 1940 р. було знято навіть дзвін з православного собору з Холмі, щойно переданого українцям католиками⁴. Про реакцію рядових віруючих на цю акцію газети не повідомляли.

Фашисти мріяли використати українців у Польщі як противагу озлобленим полякам. Православну церкву, що мала великий вплив на українське населення, окупанти також розраховували використати у власних інтересах. Зокрема, одним із напрямів діяльності краківського відділення абверу, за свідченням колишнього його співробітника, було: "Використання в інтересах Німеччини української церкви"⁵. Ганс Франк — намісник окупованої Польщі, яка увійшла до складу так звано-

го генерал-губернаторства, з метою посилення контролю над українською церквою створив спеціальний відділ на чолі із співробітником гестапо. Крім того, контроль над українською церквою здійснював відповідний відділ СД в церковних справах, очолюваний Ппурмбанфюрером. Така прискіпливість свідчила про обережне ставлення фашистів до церкви українців.

Напад вермахту на Радянський Союз виявився несподіваним для сталінського режиму, і за короткий час фашисти захопили значну частину радянської України. Одразу після евакуації радянської адміністрації українське населення стало виявляти громадську та релігійну активність. Після нечуваного погрому православ'я в Україні у період правління комуністів тепер для віруючих українців з'явилися певні можливості реалізувати свої духовні потреби. "...Хоч ніхто з українців не думав, що новий завойовник несе Україні повну свободу, проте кожен мав надію, що з відходом московсько-советського гноблення настане можливе християнське життя на рідній землі і горнувся до церковно-національної праці тим більше, що тут були ширші можливості, бо національно-державної української діяльності німці не дозволяли, а в церковно-релігійну напочатку майже не втручалися"⁶, — писав очевидець і учасник тих подій.

В містах і селах окупованих теренів України почали створюватися ініціативні групи з числа віруючих. Вони виникали стихійно, бо загарбники забороняли проводити всілякі збори. Ініціативні групи шукали священника і молитовний дім для здійснення богослужінь.

У липні—серпні 1941 р. на Волині місцеві національно-активні українці організовували т. з. "свята державності" для відзначення проголошеного у Львові 30 червня 1941 р. Акту державної незалежності України. І хоч учасники тієї події були вже заарештовані гестапо, на Волині за браком інформації, а подекуди й свідомо продовжували святкувати неіснуючу незалежність України. Ці свята організовували допомогів комітети, створені з дозволу німецької влади. Такі комітети сприяли утворенню в обласних та повітових містах церковних рад, що безпосередньо зайнялися організацією релігійного життя.

Складовим елементом "свят державності" було проведення молебнів, панахид по замучених енкаведистами людях, насипання і освячення могил жертв комуністичної влади тощо. В цих акціях брали участь священники, які вижили в умовах комуністичного терору. Всі церковні ради вважалися тимчасовими — вони існували до проведення церковних з'їздів та скликання Всеукраїнського церковного собору.

Німецька розвідка уважно стежила за подіями на окупованих українських територіях. В одному із звітів шефа поліції служби безпеки в Україні зазначалося: "...Українці релігійні і бажають відновлення православних парафій з українськими проповідями"⁷. В іншому документі згаданого службовця читаємо: "...І. Огієнко готує 200 осіб для місійної праці і хоче влаштувати церковного адміністратора в Києві, який би вимагав незалежної української церкви"⁸. Духовенство автокефальної православної церкви підтримувало зв'язки з ОУН; і німецька розвідка знала про це. Тому в інструкціях "Основні вказівки про поведження з українським населенням" (вересень 1941 р.) зазначалося: "Українська автокефальна церква, так само як і конфесійні об'єднання, дозволяється з тим, що вони не займаються політикою. Однак слід завадити тому, щоб давніші місця релігійного культу стали місцями паломництва і, таким чином, центром руху за автономію"⁹.

Німецька військова адміністрація не забороняла проводити "свята державності" і в основному займала позицію спостерігача. Окупанти стежили за різноманітними релігійними ініціативами, вивчали їх, робили

відповідні висновки. Такий період доволі лояльного ставлення загарбників до відновлюваної православної церкви тривав до літа 1942 р. В радянському розвідзведенні цього періоду зазначалося: "...Бажаючи використати релігійні організації в своїх цілях, німці відкрили в тимчасово окупованих районах кілька тисяч церков"¹⁰.

Оскільки Волинь була включена до складу радянської України тільки в 1939 р., православна церква тут постраждала найменше порівняно з іншими областями республіки, в краї збереглося найбільше парафій, храмів, в яких проводило богослужіння значне число священиків. Управління церквою здійснювали п'ять ієрархів: архієпископи Олександр та Олексій, єпископи Антоній, Симон та Полікарп. Наскільки сильні позиції займала православна церква в Західній Україні, свідчать дані про чисельність єпископату всієї Руської православної церкви та кількість єпископів православної церкви в краї. В РПЦ на 1939 р. уціліло лише чотири ієрархи. Єпархії православної церкви в Західній Україні до 1939 р. знаходились в юрисдикції автокефальної православної церкви в Польщі. Московська патріархія вирішила скористатися приєднанням західноукраїнських земель до радянської України і наказала єпископам автокефальної церкви прибути до Москви, щоб прийняти юрисдикцію РПЦ. Звичайно, це було погоджено з радянськими властями, які прагнули мати певний політичний зиск. Архієпископ Олексій, єпископи Антоній та Симон швидко перейшли в юрисдикцію РПЦ. Архієпископ Олександр та єпископ Полікарп під різними приводами ухилилися від цього. Для керівництва православною церквою в Західній Україні Московська патріархія створила екзархат на чолі з архієпископом Миколаєм. За активну діяльність у справі переведення західноукраїнського православ'я в лоно РПЦ архієпископ Миколай невдовзі отримав сан митрополита. З числа ретельно підібраних кандидатів для посилення позицій РПЦ в Західній Україні Московською патріархією було висвячено трьох єпископів. За тиждень до нападу фашистів на СРСР митрополит Миколай виїхав з України, залишивши екзархат без керівництва.

В новій обстановці, яка створилася внаслідок окупації України, гостро постало питання про те, в юрисдикції якої церкви має перебувати українське православ'я. Вище духовенство Західної України коливалося, й ініціативу бере в свої руки церковно-громадський провід Волині. Спочатку він прийняв рішення, що "Закон про автокефалію української православної церкви", прийнятий урядом УНР 1 січня 1919 р., має стати державно-правовим актом, яким керується в нових умовах українське православ'я. Але невдовзі виявилось, що будь-які державницькі ініціативи українців загарбники забороняють, тому це рішення втратило сенс.

Тоді ініціативні діячі Волині звертаються з проханням до митрополита автокефальної православної церкви в Польщі Дионісія, щоб він розповсюдив юрисдикцію своєї церкви на територію Наддніпрянської України. 11 серпня 1941 р. Дионісій перебирає церковну владу в Україні на себе і утворює чотири нові єпархії автокефальної церкви — Поліську, Крем'янецьку, Луцьку, Житомирську. Про це він повідомив спеціальним листом єпископат православної церкви в Україні, більшість якого неповних два роки назад була в його юрисдикції. В цьому ж листі вказувалося, що єпископ Полікарп, активний учасник волинської ініціативної групи, возводиться в сан архієпископа. Основними принципами українського православ'я мають бути: 1) національний характер; 2) автокефальність; 3) соборний устрій, згідно з яким миряни мають право брати участь в управлінні церквою.

Коли стали відомими позиція окупантів щодо української державності і наміри варшавського митрополита та громадсько-церковного проводу Волині, група православних ієрархів Західної України на чолі з

архієпископом Олексієм розпочала боротьбу проти українізації церкви. Ці єпископи, більшість з яких були росіянами або здобули духовну освіту в російських навчальних закладах, виступали проти вживання української мови при богослужіннях. Архієпископ Олексій, незважаючи на те, що до 1939 р. був ревним поборником українського православ'я, на даний момент кардинально змінив свої погляди.

18 серпня 1941 р. в Почаївській Лаврі архієпископи Олексій та Симон, єпископи Пантелеймон та Веніамін провели "Обласний Собор єпископів православної церкви на Україні". Основною проблемою, яка розглядалася на ньому, було встановлення канонічного положення православної церкви в Україні в ситуації, що склалася. Єпископи дійшли висновку, що найкращим рішенням буде повернення до постанови Московського Собору 1917 р., на якому православна церква в Україні визнана автономною. Адже в 1940 р. єпископи автокефальної церкви в Західній Україні перейшли в юрисдикцію Московської патріархії.

Постанова Собору єпископів в Почаєві від 18 серпня 1941 р. містила такі пункти: 1. До помісного Собору православної церкви в Україні в складі ієрархів, духовенства, мирян вважати українську церкву і її ієрархію в канонічній залежності від церкви російської; 2. Повернути українській церкві права автономії та автономного управління; 3. Надати старшому із наявних ієрархів православної церкви на Україні архієпископу Олексію стосовно правила 34 апостолів права обласного митрополита; 4. Вважати екзархат в Західній Україні як такий, що припинив своє існування, а екзарха митрополита Николая, що покинув свій екзархат, єпархію Волинську і священноархімандритство в Почаївській Лаврі в час великої небезпеки, втративши свої уповноваження як по екзархаті, так і по єпархії та Лаврі".

Рішення Почаївського Собору підтримали єпископи Антоній та Дамаскин. Ієрархи не знали, що 15 липня 1941 р. місцеблюститель патріаршого престолу РПЦ митрополит Сергій призначив Николая митрополитом Київським та Галицьким і екзархом всієї України. Новопризначений екзарх весь період окупації перебував по той бік фронту.

Ініціатор скликання Собору архієпископ Олексій пояснював свої дії тим, що з падінням Польщі втрачено всі передумови існування автокефальної церкви. Хоча, очевидно, в прийнятті рішення провести Почаївський Собор певну роль відіграли і розрахунки архієпископа зайняти московський патріарший престол у тому разі, якщо б фашистська Німеччина остаточно розгромила Радянський Союз і ворожі війська вступили б у Москву. Деякою мірою це підтверджує і дещо поспішне надання сану митрополита Олексієві.

Неканонічним було рішення Собору про ліквідацію екзархату в Західній Україні, встановленого Московською патріархією. При цьому ставка робилася на підтримку віруючих. Але подальший розвиток подій показав, що дії автономістів схвалює в основному русифіковане населення міст. Більшість українців мріяли мати незалежну національну церкву. Слід зазначити, що ці події були важливими для православних віруючих саме Західної України. В Східній Україні церковно-релігійна ситуація розвивалася інакше.

Два ієрархи православної церкви в Західній Україні — архієпископи Полікарп та Олександр відмовилися прибути на Собор і не підтримали його рішення. Вони (особливо Полікарп) вважали, що український народ повинен мати свою автокефальну православну церкву, а юрисдикція автокефальної православної церкви в Польщі має поширюватися на всю Україну.

Таким чином, наприкінці літа 1941 р. в окупованій Україні відбувся розкол православної церкви. Формувалися дві церкви, ієрархи яких по-

різному оцінювали перспективи православ'я в Україні. Обидві церкви вважали себе канонічними, а супротивну — неканонічною. Між ними поступово розгорталася полеміка, що надалі набувала різних форм протистояння — захоплення храмів, перепідпорядкування парафій, священників, використання окупаційної влади для подолання супротивника тощо.

Тим часом в Україні відроджується релігійне життя. Майже в кожному селі громада пристосовувала для богослужінь уцілілі храми, які за радянської влади використовувались як колгоспні комори чи сільбуди. В тих селах, де храми були повністю зруйновані, з цією метою використовувалися громадські будівлі. В містах під церкви пристосовували кінотеатри, палаци піонерів, клуби, їдальні, школи. У таких приміщеннях надбудовували куполи, встановлювали іконостаси. "Не раз бувало, що побожні парафіяни як в містах, так і в селах, частіше жінки, приносили священникам збережені ними церковні на престольні хрести, священний посуд (чаші, дискоси й ін.), покрівці, воздушки, богослужбові книги, ікони, обруси, а іноді й антимиси'Д,¹² — згадує очевидець подій.

Комуністичні методи боротьби з релігією призвели до того, що у повітах залишалось лише по 3—4 храми, а в багатьох — їх не було зовсім. Внаслідок цього, наприклад, у с. Ольшани Харківської області, під церкву селяни пристосовували колишню стайню¹³. Уповноважені ініціативних комісій та парафіяльних рад стали збирати кошти населення на церковні потреби. Так, у Миргороді на ці кошти була відбудована Успенська соборна церква, в якій за радянської влади зруйновано іконостас і куполи, а приміщення використовували як склад. Парафія Сміли Київської області також на власні кошти відновила напівзруйновану церкву. У Вінниці в Покровській церкві (колишня Казанська), переобладнаній за радянської влади під кінотеатр, на кошти віруючих був відновлений іконостас. В с. Котельва (Харківщина), де до революції діяли шість церков, віруючі відбудовували "напівзруйнований храм Всіх Святих (інші п'ять Церков були знищені повністю). Так звані "кухольні збори" проводилися майже повсюди. В тому ж с. Ольшани "...стариками з хрестами й спеціальними кухлями обходили жителів, збираючи пожертви на побудову церкви"¹⁴.

В с. Петриківка Дніпропетровської області селяни зібрали кошти, за які зробили проект нової церкви на місці зруйнованої радянським режимом. Парафіальна рада цього села в грудні 1941 р. надіслала листа в єпархіальну раду, в якому, зокрема, зазначала: "Українська Православна Церква, віра Христова не є приватною справою кожного, як дехто думає, вона є справою громади, всього українського народу, то є наш спільний релігійно-національний ідеал"¹⁵. У відозві Немирівської церковної ради на Вшничині від 16 вересня 1941 р. до населення м. Немирів і околиць про пожертви на відбудову Свято-Покровського храму підкреслювалося: "Будуючи Українську Православну Церкву, нам не треба шукати зразків у чужих церквах, зокрема, в Московській, ми маємо багаті приклади і традиції в минулому нашої рідної Церкви і на них треба взоруватися"¹⁶.

Поступово, з налагодженням релігійно-церковного життя на місцях, формуються організаційні основи автокефальної церкви в окупованій Україні. Так, 29 вересня 1941 р. ініціативна група віруючих колишньої Української автокефальної православної церкви провела в Києві організаційні збори, на яких було ухвалено рішення про відновлення всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР). А вже 10 жовтня 1941 р. в Андріївській церкві вперше після багатьох років богослужіння проводилися українською мовою. При сприянні бургомистра Києва Багазія (він виділив автомобілі, пальне, надав перепустки) до Варшави вирушила депутація представників автокефальної церкви від ВПЦР. Там вона зустрілася з митрополитом автокефальної православної церкви в

Польщі Дионісієм і провела з ним переговори про майбутній устрій УАПЦ в Україні. Митрополит благословив діяльність ВПЦР. 17 жовтня 1941 р. всі церковно-православні течії, які виникли внаслідок організаційної невизначеності, на урочистих зборах ВПЦР в Києві об'єднались.

Незабаром були створені церковні ради у восьми обласних центрах, які встановили тісні контакти з ВПЦР у Києві. Незважаючи на значні транспортні труднощі, представники церковних рад взаємодіяли між собою. Наприклад, два члени Полтавської єпархіальної церковної ради ходили пішки до Кіровограда, а члени церковного проводу м. Охтирки — до Харкова¹⁷. Один із сучасних дослідників зауважував: "...Вище духовенство було виключене із спонтанного процесу відродження православ'я в Україні, за винятком Волинської і Поліської єпархій..."¹⁸.

Якщо процес організації церковно-релігійного життя в Західній та Правобережній Україні очолили церковні ієрархи та патріотично настроєні місцеві активісти, то на сході України, в Харкові, його стимулювала українська цивільна адміністрація.

В міській управі Харкова діяв релігійний відділ, у роботі якого брав активну участь досвідчений фахівець у справах церковно-православного будівництва В. Потієнко. Саме він очолював у 20-х роках ВПЦР УА Василя Липківського. Спочатку відділ видав розпорядження про реєстрацію всіх служителів культу. Крім перепису священників, релігійний відділ провів облік та обслідування храмів у Харкові та на його околицях для виявлення серед них придатних для богослужінь. Під впливом В. Потієнка його колеги дбали про відновлення автокефальної церкви, українізацію православ'я. Це знаходило вияв у зовнішньому оформленні відкритих церков і підтримці священників, які дотримувалися позицій автокефалізму українського православ'я.

Невдовзі до релігійного відділу прийшов митрополит Феофіл Булдовський, колишній лідер Всеукраїнського братства автокефальних церков, і запропонував свої послуги. Його зареєстрували як "митрополита всієї України"¹⁹. На пропозицію відділу Феофіл почав створювати єпархіальне управління в Харкові. Діяв він самостійно, незважаючи на певний тиск В. Потієнка та представника західноукраїнського православного духовенства. На першій богослужбі в Гольбергівській церкві він відмовився поминати В. Липківського як митрополита всієї України.

Феофіл представляв в українському православ'ї течію, яка прагнула створити канонічним шляхом незалежну українську православну церкву. Короткий термін існування Всеукраїнського братства автокефальних церков, потім великий терор завадили втіленню в життя цієї ідеї. Ставши до пастирської служби наприкінці 1941 р., митрополит продовжував дотримуватися попередніх переконань. Це стало причиною непорозумінь, які виникали між ним і православними активістами в Харкові, що були прибічниками неканонічної УАПЦ В. Липківського.

Ідею канонічної, незалежної від Москви української православної церкви в роки окупації з певними відхиленнями також реалізовували єпископ Полікарп та його прихильники. В одному із сучасних досліджень читаємо: "...Орієнтація УАПЦ періоду війни була ближчою до тієї програми, яку ще з 20-х років пропагував Феофіл Булдовський, ніж до програми Липківського, що й дало можливість об'єднати обидві церковні групи в 1942 р."²⁰.

Єпархіальне управління на чолі з митрополитом Феофілом почало працювати з січня 1942 р. Крім різносторонньої діяльності щодо становлення православної церкви на сході України, митрополит допомагав релігійній общині вірмен у Харкові. Він клопотався перед міською управою, щоб общині передали будівлю закритої радянським режимом вірменської церкви²¹.

Аналізуючи процес відродження українського православ'я в 1941—1944 рр., член Полтавського єпархіального управління протоієрей Бурко зазначав: "...Дуже конструктивним для відбудови Української Церкви в той час було те, що ця відбудова почалась, як і в 1917 р., знизу, від народу... По-друге, широка дійова участь народу у відбудові церковного життя мала своє значення в очах німців, і з цим вони змушені були рахуватися"²².

У вересні 1941 р. військову адміністрацію в Україні замінила цивільна на чолі з Еріхом Кохом, одним з найжорстокіших поплічників Гітлера. Кох був призначений рейхскомісаром щойно створеного рейхскомісаріату "Україна", який включав Волинь, Поділля, Правобережну Україну, частину Причорномор'я, Дніпропетровську та Полтавську області Враження делегації УАПЦ, яка прибула на зустріч з намісником краю в його резиденцію в Рівному, були гнітючими. Невдовзі всі відчули "тверду" руку нового керівника. В листопаді 1941 р. поширилися чутки, що фашисти заарештували весь склад ВПЦР. Стало зрозумілим, що окупаційна влада вороже ставиться до православної церкви. В інструкції Коха про введення цензури для німецьких газет та журналів зазначалося: "...Про церковні та релігійні питання можна писати в діловій формі Релігійні напрями і секти, також церковні сановники повинні критикуватися і стримуватися. При дозволеному релігійному житті на шпальтах українських газет не можна згадувати про те, що саме ось цей або інший напрям потрібний німецьким властям"²³.

Окупантів особливо непокоїв процес зростання і об'єднання українського православ'я. Під загрозою розпуску єпархіальні церковні ради на початку 1942 р. були реорганізовані в єпархіальні управління. Нацисти перешкоджали створенню загальноукраїнського єдиного православного церковного центру. В зв'язку з цим, а також тому, що не вдалося порозумітися з єпископами — автономістами, 24 грудня 1941 р. митрополит Дионісій призначає архієпископа Полікарпа адміністратором УАПЦ в Україні.

Таким чином, розкол в українському православ'ї на дві гілки — автономну православну церкву і українську автокефальну православну церкву ставав дедалі більш виразнішим. Для окупантів більш небезпечною видавалась УАПЦ. В директиві від 11 лютого 1942 р. керівництво СС застерігало управління СС і поліцейських команд в окупованій Україні: "1) Належить дозволити різним групам (громадам) Православної Церкви на релігійну діяльність в чисто церковних справах. Треба, однак, самим Церквам залишити довільний спосіб, як вони свої місцеві організації оформлять і фінансують. Заборонити вмішуватися в засяг церковної діяльності політичним угрупованням, громадським і сільським властям та політичним особистостям.

Не допустити, щоб далекойдучі політичні групи використовували церкву як заслону для своїх, ворожих державі устремлінь. Рівно ж творенню загальноукраїнської автокефальної Церкви під проводом митрополита як допоміжної організації належить всіма способами перешкоджати. За православним церковним розумінням автокефалія є завжди в самій суті пов'язана з самостійним державництвом. Також належить звернути увагу, щоб духовні за жодних умов не входили в склад будь-якого політичного проводу..."²⁴.

З іншого боку, окупанти безцеремонне намагалися пристосувати церковно-релігійне життя в Україні до потреб рейху. Вже в розпорядженні Коха від 8 грудня 1941 р. про церковні свята в Україні, опублікованому 11 липня 1942 р. для відома генерал- та гебіткомісарів, зазначалося: "Вражає те, що місцеве керівництво дозволило релігійні свята в будні дні. Така практика сьогодні неприпустима, оскільки вона перериває робочий процес.

Я забороняю проведення богослужб в будні дні, на які припадають православні свята, за винятком Різдвяних свят — 7, 8 січня, Нового року — 14 січня і Пасхи — два дні..."²⁵.

Ретельно вивчивши тенденції розвитку релігійного життя в загарбній Україні, відомство А. Розенберга розробило детальні інструкції для окупаційної адміністрації, які вказували шляхи впорядкування церковно-релігійних відносин. У цих інструкціях, датованих 13 травня 1942 р., знову підкреслювалося: "...Можна дозволити релігійним громадам існувати, але під умовою, що вони не займатимуться політикою і не становитимуть небезпеки для окупаційної адміністрації"²⁶.

Розпорядження Коха від 1 червня 1942 р. "Про правні відношення релігійних організацій" також було спрямоване проти активної національної позиції церкви. Серед пунктів, які визначали правове поле церковних громад, були такі: "...§ 3(1) Щодо складу правління кожної релігійної організації, то він залежить від того, чи генерал-комісар не має ніяких застережень загальнополітичного характеру до осіб...

§ 4 Релігійні товариства і їхні підмісцеві та місцеві органи і функціонери повинні обмежити свою діяльність тільки до виконання релігійних завдань. § 5(1) У випадках недотримання цих приписів, а особливо за вихід поза межі кола діяльності релігійних товариств, їх органів чи функціонерів, генерал-комісар має право наложити грошові карі.

(2) Рейхскомісар може розігнати релігійне товариство, якщо його діяльність не обмежується до виконання релігійних завдань або загрожує публічному порядку і безпеці..."²⁷.

Але в розвідданих шефа поліції та служби безпеки читаємо дещо інше. В звіті від 4 лютого 1942 р. підкреслюється: "...Ще один інструмент національної політики — це Українська Автокефальна Церква. Голова цієї церкви єп. Іларіон з Холму, який більше схожий на політика, ніж на князя Церкви"²⁸. В іншому звіті говориться: "...З боку українських націоналістів професор Академії наук і історик Гаєвський, який був державним секретарем при Петлюрі, являється центром тих кіл, котрі хочуть як автокефальну церкву, так і науку перетворити в кристалізаційний пункт своїх політичних устремлінь. Особливо при цьому кидається в очі та обставина, що Гаєвський недавно був висвячений в сан єпископа автокефальної церкви..."²⁹.

В інших німецьких документах за цей же рік також вказується, що УАПЦ прямо або опосередковано реалізує українську національну політику, яка, звичайно, суперечила загальній стратегії окупаційного режиму на українських землях: "...Націоналісти прагнуть до протестантсько-православної (автокефальної. —*Авт.*) церкви і намагаються через неї приблизити виконання своєї мрії про "самостійну Україну"³⁰.

Для посилення контролю за православною церквою в Україні Кох спеціальним розпорядженням від 1 березня 1942 р. розмежовує функції відповідних служб: "...7. Церква (розмежування у відношенні головного відділу її по тих же принципах, як в рейху у відношенні державного міністерства, тобто матеріальні церковні справи здійснюються головним відділом її, виконавчі заходи проти церковних інстанцій і осіб, що відносяться до церкви, здійснюються поліцією безпеки)"³¹.

Але цього виявилось замало, і тому у вищезгаданих інструкціях Розенберга було намічено зосередити всю адміністративну владу церков в руках генерал-комісарів. Крім того, з відомства Розенберга до Рівного надходили рекомендації підтримувати розкол в українському православ'ї на УАПЦ та АПЦ, що й ретельно здійснювали відповідні чиновники адміністрації Коха. Наприклад, на конференції з церковних справ, що відбулася в Рівному 4 травня 1942 р., окупанти офіційно визнали наявність двох течій в українському православ'ї і наказали припинити полеміку між ними. Таке позірно справедливе рішення в дійсності було спрямова-

не проти автокефальної церкви, що мала значно більший вплив на віруючих в Україні порівняно з автономною, а також видавала друкований орган, який за цим рішенням було закрито.

До того ж митрополит автокефальної православної церкви в Польщі Дионісій 15 липня 1942 р. надіслав "Меморандум" німецьким властям, в якому, спираючись на історичний та богословський матеріал, доводив правомірність розповсюдження юрисдикції автокефальної церкви, яку він очолює, на всю Україну. Окупанти заборонили це робити, що, звичайно, поглиблювало розкол між автокефальною та автономною церквами. Генерал-комісари також докладали всіх зусиль, щоб ослабити позиції церкви. Так, в одному з німецьких документів цього періоду зазначалося: "...В той час, як у київських газетах кореспонденція церковного характеру заборонена, в газетах інших областей ці церковні справи широко обговорюються..."³².

За короткий час на теренах окупованої України з'явилося чимало парафій автокефальної православної церкви. Наприклад, на Київщині на 1 вересня 1942 р. вже функціонувало 513 парафій, у Полтавській єпархії в 1943 р. — близько 150, Лубенській — майже 100, в Дніпропетровській на день евакуації в 1943 р. — приблизно 150³³. Було чимало парафій і автономної церкви. Функціонували т. з. "дикі" православні парафії, які не визнавали юрисдикції жодної церкви, а підкорялися безпосередньо цивільній або військовій німецькій адміністрації. Очевидно, саме тому дослідник Ф. Уолтере зазначав: "...Після нацистського вторгнення близько семисот храмів було відкрито в Київській єпархії, а в дореволюційний час їх тут було 1410. За німецькою статистикою, в жовтні 1941 р. 95 % українців були віруючими"³⁴. За радянськими документами, за роки війни лише в Чернігівській області було відкрито 418 православних церков, з них в період окупації області — 395. Вже до кінця 1941 р. в містах і селах Чернігівщини діяли 142 церкви, а в 1942 р. — 192³⁵. Найбільше православних храмів у роки війни було відкрито у Вінницькій області — 836³⁶. У цей період на теренах України функціонувало 47 монастирів³⁷. Все це свідчило про високий рівень релігійності українців, яку не знищили навіть жорстокі гоніння радянського режиму.

В зв'язку із значним зростанням кількості парафій у перші місяці окупації адміністрація автокефальної церкви визначає нові єпархії і таємно від окупантів організовує висвячення єпископів. Хіротонії відбулись у лютому, травні та червні 1942 р., а вже у вересні того ж року фашисти заборонили висвячувати єпископів.

Фашисти всіляко підтримували тих ієрархів православної церкви, які співробітничали з гестапо чи СД, писали доноси на своїх колег, священників, віруючих. Щоправда, їх були одиниці. Особливо яскраво підхід окупантів виявився в справі єпископа Фотія Тимошука. Ще в 30-х роках він з'явився в Польщі як священник-утікач з СРСР, але невдовзі з'ясувалося, що це агент НКВС. Його позбавили сану і ув'язнили. Після 1939 р. Фотій знову добивається священницького сану, а в 1942 р. навіть був висвячений в єпископи автокефальної церкви. Коли ж ієрархи УАПЦ остаточно викрили його в 1943 р. і шляхом анкетування позбавили сану, генерал-комісар Житомира ще довго тримав розстригу на посаді "головного єпископа" своєї округи, а його наступника, посланого адміністратором Полікарпом, — у в'язниці. Згодом розстрига зник у невідомому напрямі. Писав доноси на своїх колег і єпископ автономної церкви Мануїл, який отримав єпископський сан в автокефальній церкві, а згодом перейшов до автономістів. Його схопили і покарали в 1943 р. українські партизани.

Втручання окупантів у внутрішнє життя української православної церкви посилювалося в 1942 р. Наприклад, заступник генерал-комісара Києва в листі до єпископа автокефальної церкви Ніканора писав: "Пан

генерал-комісар доручає повідомити Вам, що він не погоджується з тим, що Ви титулуєте себе адміністратором всієї східноукраїнської території... Ваша діяльність має обмежуватись до району міста Київ і його околиць: [нанкова, Чабного і Василькова..."³⁸. Ієрархів православної церкви, які викликали підозру, окупанти всіляко утискали. Зокрема, митрополита автономної церкви Олексія неодноразово затримувало київське гестапо, в оселі адміністратора автокефальної церкви Полікарпа загарбники вночі здійснили обшук. Занадто активному, з точки зору окупантів, єпископу УАПЦ Мстиславу надійшло розпорядження заступника генерал-комісара Києва: "З політичних причин забороняю Вам перебувати будь-де в Україні на захід від Дніпра і в частині генеральної округи Київ, розташований на схід від ріки..."³⁹.

Ієрархи УАПЦ протягом усіх окупаційних років не втрачали надій на об'єднання українського православ'я. В доповіді відділу політики рейхскомісаріату (1942 р.) зазначалося: "...Найважливіша духовна персона в Києві — це посвячений в травні цього року в єпископи православної Церкви політикан Мстислав. Він має намір серйозніше старатися про об'єднання незалежної православної з автокефальною православною церквою. При цьому він забороняє будь-яку дію, котра б сприяла погіршенню зв'язків з православним єпископом Пантелеймоном (автономістом. — *Авт.*). Він навіть наміряється прохати Пантелеймона про примирні переговори..."⁴⁰.

Загарбники були дуже роздратовані спробою об'єднання автокефальної церкви з автономною, що мала місце 8 жовтня 1942 р. Акт об'єднання церков в Українську автокефальну православну церкву, який підписали митрополит автономної церкви Олексій та представники автокефальної церкви єпископи Мстислав та Ніканор, вони заборонили публікувати і розповсюджувати. Це спонукало єпископів-москвофілів з автономної церкви не визнати його і змусити відректися від нього митрополита Олексія.

Заступник Коха Даргель вказував єпископу Мстиславу, що остаточного питання про структуру та устрій української православної церкви після закінчення війни визначать німці, але ті ієрархи, які підписали Акт об'єднання, не будуть допущені до керівництва церквою. Після цього Даргель затвердив інструкції, за якими "...відтепер треба дотримуватися рівноваги позицій обох Церков. З цієї причини треба у відповідний спосіб спротивлятися будь-якому об'єднанню"⁴¹. Об'єднана могутня православна церква в Україні була непотрібна окупантам, які небезпідставно побоювалися, що вона може спрямувати помисли українців у небажаному для них напрямі. Існування автономної церкви було необхідно загарбникам як протидія Українській автокефальній православній церкві, підтримуваній оунівським підпіллям і більшою частиною віруючих.

Зрештою, 11 січня 1943 р. Полікарпа, а 12 січня — Олексія викликали в рейхскомісаріат у Рівне і повідомили, що вони вже не першоієрархи своїх церков в Україні, а рядові єпископи. Відповідно до травневих 1942 р. інструкцій Розенберга та декрету заступника Коха Даргеля від 9 червня 1942 р. структура автокефальної та автономної церков обмежується територією кожного з п'яти генерал-комісаріатів. Синод обох церков розпускається, пересування єпископам дозволяється тільки в межах відповідного генерал-комісаріату. Осіб, гідних висвячення в сан єпископа чи архієпископа, визначає генерал-комісар. Він затверджував навіть парафіяльних священників. Будь-яка листівка релігійного змісту ретельно перевіряється німецькою адміністрацією. Так нацистська державна машина контролювала щойно відроджене українське православ'я.

Обурення православних ієрархів брутальним втручанням окупантів у внутрішнє життя церкви знайшло відображення в документі без підпису

під назвою "Сучасне положення Православної Церкви в Україні в церковно-адміністративному відношенні". В ньому, зокрема, зазначалося, що розпорядження про нове правове становище українського православ'я "...являється порушенням прав Православної Церкви, яка у внутрішньому своєму житті управляється в Україні від часу прийняття християнства при кн. Володимирі (988 р.), згідно кодексу канонічних правил, прийнятому в цілому православному світі...

Таке вмішування в життя Православної Церкви рівнозначне тому, коли б державна світська влада в стосунку до Римо-католицької Церкви розпорядилась католицьким єпископам на даній державній території бути незалежними від Риму і римського папи... Розпорядження... на практиці мусіло повести і повело тільки до ослаблення авторитету Православної Церкви в Україні, позбавленої свого митрополичого і соборного центру в Управлінні, авторитету, так потрібного при відродженні тої Церкви посеред збільшуваних мас населення"⁴².

Фашисти намагалися використати авторитет українського православ'я для зміцнення своїх позицій на окупованих територіях. Від імені вищих ієрархів автокефальної та автономної церков до віруючих надходили послання, в яких були заклики до покори властям, працьовитості, старанності. Прикладом може послужити послання адміністратора автокефальної церкви Полікарпа від 25 березня 1943 р. до своєї пастви. "...Війна, а ще така великанська, як нинішня, має свої суворі закони, — зазначалося в ньому, — вимагає від усіх жертв в тій чи іншій формі, відсуває на майбутнє ряд хоч би й важливих в житті народу питань. Таке положення серед людей, що не задивляючись далеко вперед, особливо ж серед гарячої молоді, викликає часто настрій незадоволення, нестриманості...

Кличу вас, юнаки, не давайте голосу часом подразненого серця оволодіти вами, керуючись голосом вашого розуму..."⁴³ Вдумливий читач, однак, міг би в цих підцензурних рядках відчуті глухе невдоволення церковних діячів окупаційним режимом. Серед послань першоієрархів до своєї пастви були й такі, де вказувалося на необхідність молитися за "німецьку армію-визволительку" та її "вождя — Адольфа Гітлера". Таким чином першоієрархи української православної церкви платили фашистському тоталітарному режимові за можливість існування церкви. Але ж церква — це не лише ієрархи, церква — це все духовенство разом з масою своїх вірних. Тому справжнє ставлення українського православ'я до фашистського режиму виявилось в іншому. Коли в 1943 р. на Волині УПА розпочинає бойові дії проти окупантів, в Рівному єпископ УАПЦ Платон, очевидно, не без погодження з адміністратором УАПЦ Полікарпом організовує нелегальні курси військових священиків, які після їх закінчення мали перебувати в загонах українських партизанів. Про ставлення українського православ'я до окупаційного режиму свідчила і кількість жертв серед священиків у роки війни. 43 священики УАПЦ були розстріляні гестапівцями, деякі спалені живцем разом із жителями сіл, де вони проповідували слово боже⁴⁴.

Отже, в умовах жорстокого окупаційного режиму українська православна церква залишалася разом з своїм народом, поділяючи його трагедію і горе, надії і тривоги. Вона була гідна високого призначення, яке завжди виконувала в лихі години українського народу.

¹ Желев Желю. Фашизм. Тоталитарное государство. — М., 1991. — С. 50.

² Нюрнбергский процесс. В 7-ми т. — М., 1963. — Т. 2. — С. 240.

³ СС в действии. Документы о преступлениях СС. — М., 1960. — С. 264.

⁴ Дмитрук Клим. Свастика на сутанах. — Львів, 1973. — С. 74.

⁵ Замляисын В. О. Тавровані презирством народу. — К., 1974. — С. 49.

⁶ Прот. Бурко Д. Відродження Української Церкви в 1941–43 роках // Рідна Церква. — Торонто, 1963. — Ч. 56. — С. 4.

- ⁷ К о с н к Володимир. Україна під час Другої світової війни 1939–1945. — Киш; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1992. — С. 615.
- ⁸ Там же.
- ⁹ Там же. — С. 602.
- ¹⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 23, спр. 1642, арк. 15.
- ¹¹ В л а с о в с ь к и й І в а н. Нарис історії Української Православної Церкви. В 4-х т. — Торонто, 1976–1980. — Т. 4. — Ч. 2. — С. 204.
- ¹² Прот. Бурко Д. Назв. праця. — С. 5.
- ¹³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 124, арк. 79.
- ¹⁴ Там же.
- ¹⁵ Прот. Бурко Д. Назв. праця. — С. 6.
- ¹⁶ Там же.
- ¹⁷ Прот. Б у р к о Д. Відродження Української Церкви в 1941–43 роках // Рідна Церква. — 1964. — Ч. 57. — С. 5.
- ¹⁸ B o s i u r k i v B o h d a n R. The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church. Eastern Christianity and politics in the twentieth century ed. by P. Ramet — Durham; Lnd: Duke UP Vol. I. Christianity under stress. — P. 317.
- ¹⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 90, арк. 11.
- ²⁰ Bohdan R. B o s i u r k i w. Ukrainization Movements within the Russian Orthodox Church and the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church // Harward Ukrainian studies. Volume m/TV. 1979–1980 part 1, p. 109.
- ²¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 689, арк. 14.
- ²² Прот. Бурко Д. Назв. праця. — С. 5.
- ²³ ЦДАГОУ, ф. 57, оп. 4, спр. 112, арк. 6.
- ²⁴ Мартирологія українських церков. В 4-х т. — Торонто, 1987. — Т. 1. — С. 745.
- ²⁵ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВОВУ), ф. 3206, оп. 1, спр. 46, арк. 105.
- ²⁶ К о с и к Володимир. Назв. праця. — С. 602.
- ²⁷ Мартирологія українських церков. — Т. 1. — С. 748.
- ²⁸ К о с и к Володимир. Назв. праця. — С. 619.
- ²⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 22, спр. 77, арк. 15.
- ³⁰ Там же, ф. 57, оп. 4, спр. 106, арк. 15.
- ³¹ ЦДАВОВУ, ф. 3206, оп. 1, спр. 13, арк. 20–21.
- ³² ЦДАГОУ, ф. 57, оп. 4, спр. 132, арк. 66.
- ³³ В л а с о в с ь к и й І в а н. Назв. праця. — Т. 4. — Ч. 2. — С. 235.
- ³⁴ P h i l i p W a l l e r s. The Russian Orthodox Church / Eostetn Christionity and Politics in the Gwentieth Century. — P. 76.
- ³⁵ ЦДАВОВУ, ф. 4648, оп. 1, спр. 15, арк. 54–61.
- ³⁶ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1640, арк. 67.
- ³⁷ ЦДАВОВУ, ф. 4648, оп. 1, спр. 1, арк. 13.
- ³⁸ Мартирологія українських церков. — Т. 1. — С. 749.
- ³⁹ Там же. — С. 750.
- ⁴⁰ ЦДАГОУ, ф. 57, оп. 4, спр. 106, арк. 7.
- ⁴¹ К о с и к Володимир. Назв. праця. — С. 331.
- ⁴² Мартирологія українських церков. — Т. 1. — С. 753–754.
- ⁴³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 90, арк. 40.
- ⁴⁴ В л а с о в с ь к и й І в а н. Назв. праця. — Т. 4. — Ч. 2. — С. 69.